

ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УДК [027. 54 : 021. 4] (477)

Н. Б. Захарова

канд. іст. наук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Охарактеризовано період 1919–1940 рр., зокрема йдеться про створення Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та особливості її культурно-просвітницької діяльності в цей час.

Ключові слова: національна бібліотека, культурно-масова робота, культурно-просвітницька діяльність, культурно-просвітницька функція, виставкова діяльність.

Національна бібліотека для кожної держави є важливим чинником національної ідентифікації. Україна впродовж віків існувала на території інших країн, через що й не мала власних національних установ у галузі науки, освіти, культури, власної книжкової палати, а також відповідного державного органу, який мав здійснювати управління бібліотечною справою і проводити координацію в галузі формування та використання бібліотечного фонду. Тому на початку ХХ ст. у колі видатних діячів українського просвітницького руху ідея започаткування таких установ озвучувалася дедалі частіше.

Суспільно-політичний рух української інтелігенції за українські бібліотеки (переважно з україномовним фондом) внаслідок революції 1905–1907 рр призвів до виникнення книгозбірень «Просвіти» як засобів національно-культурної освіти та формування національної свідомості¹.

Створення власне Національної бібліотеки України відбувалося

в неординарних умовах, що характеризували український науковий, культурний та суспільно-політичний рух складного та суперечливого кризового періоду 1917–1919 рр.², коли неможливо було автоматично запозичити досвід інших країн стосовно визначення її статусу і функцій, формування національного за змістом бібліотечного фонду та окреслення її ролі в державотворенні, системі науки, освіти й культури.

Членами Тимчасового комітету зі створення Бібліотеки було підготовлено спеціальне «Звернення» щодо заснування Бібліотеки, де були задекларовані чотири принципи формування Національної бібліотеки: універсальність фонду; збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ українською та іншими мовами; позаполітичність і незалежність від «суспільних настроїв»; відкритість для всіх і для кожного, безкоштовність й легкодоступність до інформації.

Такий підхід до національного фонду книги створював усі умови не лише для наукових досліджень історії та культури українського народу, а й надавав широке поле діяльності для культурно-просвітницької роботи в Національній бібліотеці.

Основні культурно-просвітницькі функції Бібліотеки були репрезентовані в концепції фахового часопису, заснованого у 1919 р. як науково-практичний журнал Національної бібліотеки та Тимчасового комітету – «Книжний Вісник», який став офіційним органом Бібліотеки. Г.П. Житецький – головний редактор видання – ставив перед собою мету перетворити його на часопис широкого спектра, в якому разом з офіційною частиною, науковими дослідженнями та практичними питаннями в галузі бібліотечної та книжкової справи передбачалося висвітлення низки напрямів, пов'язаних із просвітницькими та культурними функціями Національної бібліотеки.

Житецький та його однодумці вкладали в поняття «культурно-просвітницькі функції» Національної бібліотеки інформування про її фонди, популяризацію книгознавства, бібліографії, історії українських та світових книгозбірень тощо, презентації культурних заходів, що тісно пов'язувалася з культурними процесами в державі та книжною культурою світу.

Штат досвідчених працівників перейменованої у 1919 р. Національної на Всенародну бібліотеку формувався переважно з пред-

ставників старої інтелігенції (І.М. Балінський, Г.П. Житецький, І.І. Кревецький, М.М. Марковський, П.Я. Стебницький, М.І. Сагарда, В.Ф. Іваницький, Ю.О. Меженко та ін.), які мали великий досвід просвітницької роботи і розуміли, що тільки книга може стати тим джерелом, що живить національну культуру. Разом з тим, як й інші національні бібліотеки, Всенародна бібліотека України (далі – ВБУ) була орієнтована також і на науку та культуру всього світу.

Саме в цей період спеціалізовані фонди ВБУ стають об'єктом активного культурологічного вивчення: у серії публікацій на сторінках преси, у фахових виданнях, літературно-наукових журналах висвітлюються питання формування найцінніших фондів Бібліотеки, зокрема відділу «Україніки» (розкриваються склад та зміст книгозбірень «Київської Просвіти» і «Старої громади», що увійшли до складу бібліотечних фондів ВБУ як основа фонду «Україніки») (І.І. Кревецький); репрезентуються рукописні фонди (Г.П. Житецький); характеризуються архівні та книжкові документи єврейського відділу (Я.І. Ізраєльсон)³.

За спогадами Л.Ю. Биковського, ВБУ, згідно зі Статутом, мала значення першого на Наддніпрянщині Бібліологічного інституту, проте на початку своєї діяльності вона не зуміла розгорнути цей напрям, що відповідно негативно відбилася на підготовці виставок, бібліографічній, бібліотечній та культурологічній роботі⁴.

У 1921 – на початку 1923 р. сформувалися нові структура, функції, принципи внутрішньої організації ВБУ, і, як наслідок, був затверджений її новий Статут, розширено масово-інформаційну діяльність, зокрема, покладено початок розвитку виставкової та лекційної роботи. Так, у 1921 р. була організована виставка Шевченкіани, яка одержала високу оцінку та мала значну популярність серед громадського загалу; у 1922 р., на відзначення 4-ї річниці ВБУ, експонувалися найцінніші раритети з її фондів – рукописи, інкунабули, унікальні видання, альбоми⁵. ВБУ брала участь у Драгоманівській виставці в Київському інституті народної освіти та в Сквородинських святах, а з 20 лютого до 20 березня 1923 р. – у Всеукраїнській виставці видань українського друку, яка проходила в Києві та Харкові. Розпочалося обговорення екслібрису ВБУ – були надані дві пропозиції стосовно тексту: «Книга як основа держави» та «І на сторожі їх поставлю слово»⁶.

Після складання повноважень Тимчасового комітету у 1923 р

першим офіційним директором Бібліотеки став С.П. Постернак (1885–1938), відомий філолог, бібліотекознавець, історик. Саме при ньому почалася організована інформаційно-виставкова діяльність.

Першим спеціалізованим відділом, на який було покладено функції виставкової роботи, став кабінет бібліотекознавства. Створення такого підрозділу підтверджувало роль та значення бібліотекознавства як окремого напрямку історичної науки, що вивчає історію та теорію бібліотеки як частини історії національної культури. Ця консультаційно-виставкова структура, що мала своїм завданням освітню та бібліографічну роботу, крім суто практичних завдань, здійснювала ще й вивчення засад виставкової роботи як форми культурно-масової діяльності ВБУ. У 1924 р. у розвиток цього напрямку діяльності підрозділ перетворюється на консультаційно-виставковий відділ, який розширив функції з бібліотекознавчої тематики на усі напрями діяльності ВБУ та розпочав роботу з розробки методичних засад цього напрямку.

Пожвавлення культурно-масової роботи ВБУ пов'язано з діяльністю видатного українського книгознавця та бібліографа Д.А. Балики⁷, який з 1926 по 1928 р. очолював консультаційно-виставковий відділ. Від 1928 р. відділом керував Л.О. Бондаренко. Саме тоді й були розроблені основні засади та принципи консультаційно-виставкової роботи, тісно пов'язаної з науково-популяризаційним та просвітницьким напрямами діяльності Бібліотеки, її інформаційною функцією, спрямованою до читачів та користувачів фондами. Відділ почав розширювати спектр видів інформаційної та культурно-масової роботи: він організовував виставки книг, проводив лекційну роботу, семінари, наради, зустрічі з читачами.

Важливе значення для обговорення кола завдань наукових бібліотек, координації їхньої діяльності мала організована на базі ВБУ 28–31 грудня 1925 р. спеціальна нарада академічних та наукових бібліотек, куди були запрошені провідні фахівці-бібліотекознавці з України, а також їхні колеги з Москви, Ленінграда та Мінська. З цією нарадою пов'язано й обговорення методів та форм діяльності наукової бібліотеки відповідно до завдань, що були поставлені перед бібліотеками радянською владою. Так, уперше в доповідях В.В. Дубровського та С.П. Постернака була озвучена думка про підпорядкування всієї діяльності наукових бібліотек завданням соціалістичного будівництва та марксистської ідеології.

Варто спеціально зупинитися на доповіді Д.А. Балики, прочи-

танні на цій нараді. У ній вперше були актуалізовані три основні напрями діяльності національної науково-бібліотеки в галузі культурно-просвітницької роботи, що відрізнялися від культурно-масової роботи публічних та масових бібліотек:

- 1) науково-культурологічний – як центру науки та культури;
- 2) суспільно-політичний – як установи, що має брати активну участь у політико-економічному житті держави;
- 3) краєзнавчий напрям – як «українознавча» робота.

Окрім цього Д. А. Балика визначив стратегічні завдання побудови діяльності наукової бібліотеки, що полягали в керуванні читанням, і відповідно – перебудові організації довідково-бібліографічної роботи, розробці рекомендаційних списків літератури; створенні орієнтованих на ці проблеми тематичних та предметних каталогів і картотек; підготовці та публікації покажчиків літератури; проведенні консультацій, організації виставок та використанні інших форм пропаганди книги (лекцій, семінарів, диспутів тощо)⁸.

Культурно-просвітницька робота у ВБУ розпочалася з дослідження та розкриття фондів Бібліотеки для наукового загалу, коли викристалізувалися форми співпраці бібліотечних працівників та вчених з метою пропаганди наукової книги.

Зв'язок Бібліотеки з науковою сферою актуалізувався у підготовці спеціальних виставок, бібліографічних покажчиків і каталогів до них, а також у проведенні спеціальних спільних конференцій. Так, консультаційно-виставковий відділ працював у тісному контакті з академіками К. Г. Воблим та Є. П. Вотчалом після затвердження спеціальним I Всеукраїнським з'їздом для дослідження продуктивних сил і народного господарства, що відбувся в січні 1925 р., плану розвитку продуктивних сил України: було підготовлено не лише книжкову виставку «Продуктивні сили та народне господарство України» для з'їзду в Харкові у 1925 р., а й проведено спеціальні читання, на яких виступили з доповідями Є. П. Вотчал, Б. Л. Личков та Ю. О. Кривченко⁹.

Тематичні виставки організовувалися в Бібліотеці, зокрема, й до святкових дат. Найбільшою за кількістю експонованих документів була виставка «Наука на Україні за 10 років революції» (1928). У 1926 р. Бібліотека брала активну участь у святкуванні 40-річного ювілею наукової та громадської діяльності М. С. Грушевського, підготувавши виставку його наукових праць. ВБУ розширювала також і міжнародні контакти – у 1928 р. Бібліотека репрезентувала свої

фонди на виставці друку в Кельні, де демонструвалися раритети з фондів стародруків.

У середині 20-х років бібліотечну справу України було цілеспрямовано переорієнтовано на масового читача, політосвітню роботу, забезпечення виконання завдань соціалістичного будівництва та на ідейне виховання мас у світлі нової ідеології. У цей період у фахових часописах з'являються методичні роботи бібліотекознавців щодо організації та проведення виставок. Так, Н Фрідьєва¹⁰ проаналізувала історію виставкової діяльності та визначила її засади в масових бібліотеках. Популярними стали видання, присвячені методичним питанням організації виставок, орієнтованих на залучення читача до книги, технічним особливостям підготовки експозиції та її оформлення, впровадженню пересувних виставок, а також специфіці підготовки виставок у наукових бібліотеках¹¹.

Починаючи з середини 20-х років Всенародна бібліотека, як і інші заклади науки і культури, практично стала ідеологічним інструментом радянської влади. Взагалі книгозбірням відводилася одна з найважливіших ролей в «ідеологічному вихованні мас» і «політичній пропаганді». І саме масовій роботі належала першість у цій діяльності. Після X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) та Третьої Всеукраїнської наради з питань народної освіти (червень 1921 р.), коли вся культурно-просвітницька діяльність була підпорядкована Головополітосвіті, діяльність бібліотек почала розвиватися під гаслом пріоритетів політико-просвітницької, агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи¹².

Отже, упродовж 20-х років, дещо пізніше ніж у публічних та масових бібліотеках, культурно-просвітницьку функцію наукових бібліотек також було знівельовано до виконання суто політичного завдання підтримки ідеологічних засад та політичної стратегії радянської влади. Важливого значення набула пропаганда політично спрямованих видань. Було здійснено перебудову наукових бібліотек та перетворення їх на загальнодоступні наукові та культурно-просвітницькі центри, активно впроваджувалися масові форми роботи з читачем, книгою, пропаганда літератури та здійснення допомоги в освіті мас.

Відбулися докорінні зміни в змісті та напрямках діяльності ВБУ. X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) та XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) проголосили залучення новітніх культурних надбань у пролетарські та селянські маси та орієнтували видавництва

на радянську масову книжку, підручники, дитячу літературу, шкільну, для професійної освіти та науково-популярну, а культуру скеровували на залучення цих книжок до широких робітничих та селянських мас. Цей процес, одночасно з позитивними рисами просвіти неписьменного населення, мав тяжкі наслідки для розвитку наукових бібліотек. У листопаді 1928 р. було розглянуто проект реорганізації ВБУ і, відповідно, запропоновано нову структуру основних відділів, за якою виставкова робота передавалася до відділу книгокористування. А вже на початок 1930 р. у структурі ВБУ знову працював консультативно-виставковий відділ.

1931–1934 роки були переламними в історії ВБУ: відповідно до завдань радянської держави була переглянута й бібліотечна політика. На базі відділу «Україніки» з його бібліографічними підвідділами та консультативно-виставкового відділу був утворений єдиний консультативно-бібліографічний відділ, до функцій якого належала також організація тематичних виставок, що все разом звело нанівець роботу з українськими фондами. Тематика консультативної, виставкової та бібліографічної роботи спрямовувалася, в першу чергу, на потреби соціалістичного будівництва. Відповідно консультативно-бібліографічний відділ спільно з відділом книгокористування відповідав за організацію читацьких конференцій і тематичних виставок.

Утворений у травні 1932 р. при консультативно-бібліографічному відділі виставковий сектор активно включився в пропаганду нової ідеології та масових знань. Діяльність ВБУ була спрямована на пропаганду радянського способу життя, матеріалів керівних органів, популяризацію фондів, які відображали розвиток партійно-радянського керівництва, проголошені радянською владою пріоритети. Тематика виставок вповні відповідала цим завданням: «До дня колективізації», «Економічне становище України на XII річницю Жовтня», «Антирелігійна література», «Ленін», «Весняна засівна кампанія», «Міжнародний жіночий день». У 1931–1932 рр. комплектування та виставкова робота відображали процес реконструкції промисловості та сільського господарства відповідно до основних гасел п'ятирічок. Бібліотека брала участь у Першій Київській оборонній виставці в 1931 р. Розпочалася пропаганда матеріалів з'їздів та конференцій партії і радянських органів, творів української й російської літератури, дозволених радянською владою (зокрема, авторства Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки, Максима Горь-

кого, В.В. Маяковського та ін.); пропаганда класиків марксизму-ленінізму, що стали частиною політосвітньої діяльності Бібліотеки¹³.

З 1934 р. відбуваються докорінні зміни в системі Академії наук, вона переживає реорганізацію, що супроводжується політичними репресіями та повною переорієнтацією діяльності. Відбулися зміни й у діяльності Бібліотеки, яка отримала статус Бібліотеки Академії наук УРСР (далі – БАН). Бібліотека, як і всі заклади науки і культури того часу, остаточно перетворилася на радянську ідеологічну установу.

Період 1935–1941 рр. в історії бібліотечної справи в Україні є поворотним для визначення основних принципів та положень діяльності бібліотек. Так, у березні 1935 р. начальник Бібліотечної управи НКО Кобленц розіслав для всіх обласних відділів народної освіти, директорів державних наукових та обласних бібліотек директивний лист щодо довідково-бібліографічної роботи та підготовки книжкових виставок. Народи директорів наукових бібліотек у 1934 та 1936 рр. у Москві (а за наслідками цих нарад – й республіканська бібліотечна нарада 1938 р. у Києві), постанови 1934 р. уряду СРСР про бібліотечну справу і уряду УСРР про роботу масових бібліотек запровадили повний державний контроль з боку НКО за бібліотеками усіх типів та проводили лінію на їх централізацію та уніфікацію. Орієнтування на масову роботу та роботу з обслуговування читача набувають упродовж 1935–1936 рр. важливого значення для діяльності Бібліотеки Академії наук УСРР. Бібліографічне обслуговування науки, культури і різних напрямів соціально-економічного розвитку радянського суспільства, інформаційна та культурно-масова робота з читачем з метою виховання в дусі комуністичної ідеології стають пріоритетами в бібліотечній галузі. У цей час особлива увага приділяється проблемі «розгортання масової політосвітньої роботи, а саме: видаючи рекомендаційні списки, готуючи виставки, довідки та інші форми зв'язку з читачем, відділ книгокористування ставить за мету досягти найвищого відсотка читачів від верстату та колгоспників, найвищого відсотка обслуговування аспірантури та науковця-фахівця, найвищого відсотка обслуговування академробітника»¹⁴.

Спираючись на відомості про те, що під час проведення виставок до списків рекомендованої літератури потрапляли «політично шкідливі» та «застарілі» книги, вимагалось загострити «більшовицьку пильність» та «ідейну якість» довідково-бібліографічної і виставкової роботи, в якій слід було орієнтуватися винятково на видання

Критико-бібліографічного інституту, часопис «Книга і Пролетарська революція», бібліографічні покажчики Книжкової палати УСРР, бібліографічні відділи центральних газет та журналів. Найголовнішими підрозділами Бібліотеки стали створені в грудні 1934 р. сектори наукової бібліографії та систематичного каталогу, групи зведених каталогів, сектор масової роботи, який здійснював виставкову роботу. Так, сектор масової роботи включив до своїх функцій не лише виставкову роботу, а й роботу кабінету бібліотекознавства і книгознавства, підготовку кадрів, проведення екскурсій. Інформаційну та культурно-масову роботу відтепер здійснювали відділи стародруків (заввідділу С.І. Маслов), рукописів (М.В. Геппенер), музичної літератури та нот (О.Т. Дзбановський), літератури мовами народів СРСР та Сходу (Н.Й. Зехцер), картографії, газетний (Н.Н. Козель), а також новостворені кабінети – довідково-бібліографічний (О.С. Ровнер), технічної інформації (Т.Д. Позднякова), революційної преси (К.А. Розенберг), образотворчого мистецтва (М.А. Шипович), військовий кабінет. З 1938 р. запрацював кабінет дитячої книжки¹⁵.

З 1935 р. до практики масової роботи, з метою активізації культурно-просвітницького напрямку, були залучені нові методи: очні та заочні конференції з читачами з приводу обслуговування книжкою, а також виставкової та консультаційної діяльності¹⁶.

Упродовж 1936–1940 рр. виставкова робота як основний вид культурно-масової роботи набула надзвичайного розмаху: виставки готувалися до кожної визначної дати, що рекомендувалася офіційно надрукованими календарями пам'ятних дат. Це були ювілеї класиків світової та вітчизняної літератури і лідерів комуністичного руху, святкові календарні дати політичного характеру, а також революційні дати, дати партійних конференцій, з'їздів, урядових рішень¹⁷.

У 1936 р. приймається новий Статут Бібліотеки, і, відповідно, починається переробка науково-методичної та нормативно-регламентуючої бази БАН. Основна увага приділялася бібліографічній, інформаційній та культурно-масовій діяльності. Значного поширення набувають заходи, спрямовані на популяризацію фондів та публікації у масових виданнях, консультаційну роботу та створення інституту консультантів бібліографічного спрямування.

Отже, за період 1918–1940 рр. культурно-масова робота Національної бібліотеки, яка як осередок «розумової культури» роз-

глядалася головним елементом культури суспільства, пройшла період становлення. Відповідно й форми культурно-масової роботи на цьому початковому етапі були сконцентровані на пропаганді фондів шляхом публікації інформації у пресі та часописах; з отриманням приміщень почалася і виставкова діяльність.

¹ *Онищенко О.С., Дубровіна Л.А.* Бібліотечна справа в Україні наприкінці ХІХ – у 10-х роках ХХ ст.: стан і основні напрями розвитку / Бібл. вісн. – 2005. – № 2. – С. 3–13.

² *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 5–7.

³ *Кревецький І.* Національна бібліотека Української держави // Укр. книгознавство. – Подєбради, 1922. – № 3. – С. 3–4, *Він же.* Відділ «Україніка» Всенародної бібліотеки України // Бібліол. віст. – 1923 – № 4 – С. 88; *Житецький Г.П.* Відділ манускриптів Всенародної [Національної] Бібліотеки // Бібліол. віст. – 1923. – № 3. – С. 55–56; *Ізраєльсон Я.* Значення єврейського відділу в складі Національної бібліотеки // Книж. вістн. – 1919. – № 2. – С. 58–66.

⁴ *Биковський Л.* Національна бібліотека Української Держави. – Варшава; Калш, 1922. – 16 с.

⁵ *Постернак С.П.* Всенародна бібліотека України при Українській Академії наук. – К., 1923. – С. 55.

⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, од. зб. 5, арк. 22, 134, 138.

⁷ *Балыка Д.* Библиотека в свете современной педагогики. – Л., 1926. – С. 2; *Балика Д. А.* Актуалізація роботи в наукових бібліотеках // Бібл. зб. 1926. – Ч. 1. – С. 89–95; *Він же.* Бібліотека в минулому: Культ.-іст. нарис. – К., 1925. – 118 с.; *Він же.* Бібліотечна педагогіка: Вивчення, предмет, межі / Журн. бібліотекознавства та бібліографії – 1928. – № 2. – С. 96–102; *Він же.* До питання про облік праці консультативно-виставочного відділу // Бібл. журн. – 1925 – № 2/3 – С. 10–12; *Балика Д.А., Карпинська О.І.* Інтереси читачів-українців загальної читальні ВБУ // Життя і революція. – 1927. – № 3. – С. 334–344.

⁸ Арх. НБУВ, оп.1, од. зб.115, арк. 7–9.

⁹ Там само, од. зб. 72, арк. 40.

¹⁰ *Фридьєва Н.* Библиотечная выставка / Красный библиотекарь. 1925. – № 7. – С. 39–52.

¹¹ *Медынский Е.Н.* Книжные выставки как метод привлечения читателей / Сб. статей по библ. работе – М., 1923 – Вып. 2 – С. 52–63; *Григорьев Ю.В.* Выставочная работа в библиотеках (методика и техника) М., Л., 1931. – 64 с.; *Ермолаев В.* Передвижная выставка / Книгоноша. – 1925. – № 19. – С. 7; *Пигулевская Н.В.* О выставках в научных библиотеках // Библ. обозрение. – Л., 1925. – Кн. 2 – С. 121–129

¹² Арх. НБУВ, оп. 1, од. зб. 55, арк. 3.

¹³ Там само, од. зб. 62, арк. 67–68.

¹⁴ Там само, од. зб. 440, арк. 1–17.

¹⁵ Там само, од. зб. 5, арк. 24–27.

¹⁶ Там само, од. зб. 140, арк. 22.

¹⁷ Там само, од. зб. 487, арк. 55–57, 63 зв.

Summary

In the paper a thorough characterization of the period of 1919–1940 is given; special attention is paid to the foundation of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine and the particulars of its cultural and educational activities during the period.

Key-words: national library, cultural activities, educational activities, educational function, exhibitional activities.